

Vlomení do věčnosti a jeho žánry

Pavel Šidák

Ústav pro českou literaturu, Praha
sidak@ucl.cas.cz

Útlá knížka Kateřiny Smyčkové představuje na českém trhu s odbornou literaturou svým tématem ležícím na pomezí literární vědy, religionistiky a folkloristiky spíše výjimečný počín. Tomuto — přitom zcela přirozenému — interdisciplinárnímu území se v české oblasti v současnosti dostává jen málo pozornosti; zmínit bychom mohli Danielu Hodrovou, ze starších autorů pak Karla Dvořáka. Citelná absence prací na toto téma vynikne srovnáním se situací v okolních zemích (srov. jen v Rusku řadu badatelů od Proppa po Meletinského či Gureviče a tartuskou školu, obdobně v Německu atd.). Je to samozřejmě území bytostně spjaté se studiem středověku, pro nějž je tato symbióza typická, a právě medievistika jej důkladně zkoumá. Z ní stejně jako z ostatních zmíněných disciplín Smyčková vychází a cituje jejich autority; je ostatně zjevné, že se v nich pohybuje zcela suverénně, a suverénní je i budování nutného teoretického rámce a pozadí. Její knížka ukazuje, jak je toto tematické území produktivní: nejen počtem žánrů, ale zejména jako místo profilování idejí, konceptů, symbolů — místo vpravdě kulturotvorné.

Tématem knížky Kateřiny Smyčkové je literární motiv vytržení z běžného (lidského) času a průlom do času „jiného“/do „jiného“ časového režimu, „vlomení se do věčnosti“, překročení hranic mezi dvěma neslučitelnými časy, eliadovsky řečeno mezi časem posvátným a profánním: hrdina je vytržen ze svého, lidského času a uveden do věčnosti, odkud se opět vrací do času a prostoru lidského. Je to motiv, jenž je v literatuře přítomný po mnoho staletí, Smyčková píše o legoffovském „dlouhém středověku“, tj. o době od 3. do 19. století (a sama dodává doklady ještě ze století dvacátého a tušit lze i přesahy do století našeho). Tato staletí mj. charakterizuje jiné vnímání času, na jehož pozadí se motiv vytržení z času objevuje a je jím konstituován: Smyčková mluví o „starém“ časovém režimu, odlišném od časového režimu „nového“, v němž žijeme my.

Popis obou režimů, využívající koncepty Reinharta Kosellecka a Aleidy Assmanové a v parafrázích a interpretacích Paula Ricoeura zejména pojetí sv. Augustina, tvoří úvod knihy. Starý režim je typický pro středověk, ne však mrtvý, jak bylo řečeno; nový režim se etabluje od 17. století a Smyčková s odvoláním na Franka Kermoda dává jeho vznik do souvislosti s rozvojem fikce: ztráta zájmu o náboženství a o věčnost otevírá cestu fikci.

Ve starém režimu věčnost neleží před námi, ale probíhá paralelně s naším časem, je neustále přítomná a nám blízká, „vzdálená jen za několika metry skály, schopná

prolomit se v kterýkoli okamžik do žité přítomnosti“ (s. 111), a je tedy možné, a dokonce snadné do ní vstoupit. Tento vztah vystihuje pro starý režim typická spacializace času (termín Gurevičův): čas se představuje pomocí prostorových modelů (přítomnost, budoucnost, minulost leží vedle sebe, věčnost není od lidského času oddělena časově, ale prostorově, hrdinové do posvátného času vstupují branou či jen chůzí po cestě do hor). Myšlení starého režimu je zaostřeno na přítomnost; času vládne jen Bůh, zatímco v novém režimu může časem vládnout i člověk (např. ve fikčních světech sci-fi).

Pro téma Kateřiny Smyčkové je zásadní koncept věčnosti. Věčnost ve starém režimu charakterizuje dualita věčnost vs. časovost u sv. Augustina: věčnost je statická, neplyne, ale je stále celá přítomna; je neměnná (proti tomu stojí ustavičné „kolotání“ věcí v časovosti); věčnost znamená usebrání, plnost, bytí u sebe doma, světlo, oproti tomu časovost charakterizuje rozboření, stárnutí a smrt, exil, nostalgie, temnota, věčnost je „nekonečné teď“. V novém časovém režimu stojí proti „věčné přítomnosti“ koncept „ohraňčeného času“, čas mechanicky měřitelný, využitelný, s budoucností, již je možno plánovat.

Oproti blízké věčnosti ve starém režimu je v režimu novém věčnost mimo nás. Funkční místo, které věčnost ve starší literatuře zaujímal, zabrala v moderní literatuře budoucnost (která naopak nebyla pro uvažování staršího režimu — jakožto totožná s minulostí — atraktivní). Starý režim vše poměřuje věčností, lidský čas se tedy jeví jako nicotný, proti tomu nový režim klade důraz na smysl a hodnotu lidského času (Smyčková cituje notoricky známý „krásný okamžik“ z Goethova *Fausta* či „plodný okamžik“ klasicismu). Ve starém režimu byl pocítován protiklad lidského a Božího času, čas a věčnost; mezi nimi lze přepínat, „prolamování věčnosti do přítomnosti bylo snazší“ (s. 14), v novém tento protiklad nahradil protiklad přítomnosti a budoucnosti.

Teze o věčnosti, jež zde ve zkratce podáváme, jsou pro další výklad podstatné. Smyčková jej totiž strukturuje podle typů vytržení, resp. typu času, do nějž je hrdina vytržen — počínaje časem posvátným v pravém slova smyslu po „jiný čas“, který se od běžného, profánního času lidského téměř neliší; a věčnost představuje typický „jiný“, posvátný čas, který leží v pozadí všech ostatních „jiných časů“.

Příběhy o „vytržení“ nacházíme, konstatuje Smyčková, v různých žánrech: v exemplech, pohádkách a pověstech, kramářských písních, knížkách lidového čtení aj. (přičemž se nepokouší o soupis všech žánrů ani všech příběhů s daným tématem, chce spíše typizovat — a podotkněme, že ji nezajímá ani historická věrohodnost látek). Její typologizace vede k pojmenování pěti typů: první dva nazývá podle témat prototypů „Mnich a ptáček“ a „Svatba v nebi“ (v pozdějším výkladu jsou označeny genologickým termínem exempla), další jsou „visiá“, „kouzelná říše“, tj. pohádková či s pohádkou příbuzná vyprávění o kouzelné říši, a „spánek“, tj. vyprávění o dlouhém spánku, prototypicky legenda o Sedmispáčích, odvozeně např. pohádka o Šípkové Růžence.

Na prvním místě pojednává exempla. Jejich „jiným časem“ je věčnost; tato věčnost je radikálně jiná než pozemský čas, je ryze statická, bez jakéhokoli děje. Člověku, jenž do ní vstoupí, plyne rychle, i chvíle pobytu v něm znamená stovky let v lidském světě, odkud byl hrdina vytržen. Tak např. v příběhu o mnichovi jsou hrdinovi ve věčnosti prožité stovky lidských let totožné s chvíličkou naslouchání zpěvu ptáčka.

Věčnost v těchto příbězích ukazuje, že „pohled do Boží tváře [...] vydá za události několik stovek let“ (s. 47) a že pobyt v nich je čirá blaženost, jak píše sv. Augustin. V příbězích o svatbě v nebi je věčnost představena jako „souběžný čas“, „zvláštní časový režim lokalizovaný do jiného prostoru“ (s. 44), kam lze vstoupit jen s průvodcem.

Naopak „jiný čas“ vidění (visíí), byť jde stále o posvátný čas, lze měřit a je plný barvitého děje. Čas jejich věčnosti není budoucím, ale opět přítomným časem, zároveň je to čas apokalyptický, tedy čas světa mířícího k zániku; a tento eschatologismus spíná čas visíí s moderním časovým režimem — s naším prožíváním času. Věčnost visíí je tedy dynamická, „hojně interagující s lidským časem“ (s. 59) — v opozici k věčnosti exemplar, která je „statická, laskavá“ a kde představa blížícího se konce chybí.

Jiný čas vidění se na rozdíl od jiného času exemplar blíží lidskému času, co se týče trvání: hrdina v něm stráví jen krátkou dobu, nikoli staletí, a po návratu do času lidského shledává svět ve stavu, v němž jej opustil. Důvodem je sama funkční podstata visíí: jejich hrdina má o tom, co v zászvěti viděl, podat *svému* času zprávu, varovat a zvěstovat.

Zlom v pojetí jiného času přináší příběhy o kouzelné říši. Jako prototypický příběh uvádí Smyčková pověst o vrchu Landek, známější je například Erbenův *Poklad*. Pozemský čas, do něhož se hrdina vrací, zůstává nezměněn — není snad „naprosto stejný“, jak píše Smyčková (s. 63), ale je to čas analogický: jako v Erbenově *Pokladu* dítě z našeho času mizí na Velký pátek při četbě pašijí a na Velký pátek se opět vrací. To je zásadní rozdíl oproti exemplar, kdy se hrdina vrací do světa skutečně jiného, změněného proběhlými staletími. Čas v příbězích o kouzelné říši je čas historicky neurčitý a oproti věčnosti dynamičtější (hrdina pozoruje zvláštní tvory, trpaslíky, víly, vzpomeňme na Němcové pohádku *Jak Jaromil ke štěstí přišel* nebo na její německý vzor, Tieckovy *Die Elfen*). A hlavně: příběhy kouzelné říše se obejdou i bez vytržení z času, „jinak plynoucí čas“ je tu jen fakultativní, primárně totiž jde o zajímavé místo, do něhož hrdina vstupuje.

I příběhy o dlouhém spánku, jenž je také typem vytržení do věčnosti, pracují s „jiným časem“; ten se pořád liší od času lidského (pozorovat zde lze analogii smrt — spánek), ale jde již o „vytržení“ sekularizované. Tento „jiný čas“ se neváže na osoby, ale na místo (hora Sedmispáčů — legenda o nich je ostatně prototypickým vyprávěním, jímž Smyčková příslušnou kapitolu otevírá; v Čechách pak samozřejmě především Blaník). Krajiní případ vytržení-spánku je hibernace ve sci-fi, což je „definitní rozluka se starým vnímáním času, které operovalo s představou mnoha paralelních přítomností“ (s. 96).

Konečně vytržení z času a konfrontaci hrdiny s „jiným časem“ eviduje Smyčková i v žánrech obecně považovaných za produkt moderní, technické doby: fantasy a sci-fi. Jako případ světa fantasy, kde čas trvá jinak než ve světě lidském, uvádí Lewisovy *Letopisy Narnie*, s tím, že Lewisův svět pracuje s jinak plynoucím časem, s augustinovským modelem věčnosti, tj. se starým časovým režimem — a spájí tak časový oblok se starými exemplar. Smyčková sama zdůrazňuje, že „jiný čas“ není obecný prvek žánru fantasy. Dodejme, že „jiný čas“ lze najít např. u George MacDonalda, naopak u Tolkiena, Lewisova přítele a pro žánr autora zásadního, bychom jej nenašli — a přitom v jeho světě je zászvěti, říše nesmrtelných, a postavy světa lidí, resp. též elfů, tam cestují. Obecně tedy platí, že celek moderní fantasy, pracuje-li s časem jiných světů, pracuje s časem, jenž není kvalitativně jiný. Totéž platí i pro moderní sci-fi: čas, do

něhož se zde cestuje, je náš čas. Ovšem stejně tak je zlidštěn „jiný čas“ v kramářské písni, která vznikla přepracováním příběhu o svatbě v nebi: její „obraz věčnosti připomíná spíše obyčejný lidský čas“ (s. 41).

Moderní fantasy a sci-fi jsou tedy již na samém okraji autorčina zájmu. V ostatních typech textů, jimž se věnuje, platí, že v jiném světě plyne čas jinak. Příběhy o vytržení z času představují typicky — až na výjimky — lidský čas jako kratší a jiný čas (věčnost) jako delší (hodina v lidském čase představuje sto let „jinde“). Povaha „jiného času“ samozřejmě není jediný distinktivní rys daných textů. Liší se i v jiných parametrech, nejvíce tematikou a funkcí, to jsou však jevy, jimž se Smyčková nevěnuje primárně a jejich popis vyplývá spíše jako vedlejší produkt popisu časových režimů: exempla se týkají jen samotné věčnosti, nikoli jiných jevů; zdůrazňují zvukové prvky („zpěv jako pozdržení času“, s. 32), nikoli vizuální; naopak visia jsou plná „vzrušujícího děje“, jenž je samozřejmě zprostředkovan vizuálně. Funkcí exempl je ukázat nesouměřitelnost obou časových režimů, času a věčnosti, zatímco visio chce co nejvíce uspokojit touhu po informacích z jiného světa; a vyprávění o kouzelné říši chce pobavit, plní funkci zábavní. Zejména typy zászvětních či „jiných“ prostor, jejich hranic a možnosti překonání této hranice (kdy je někdy potřeba průvodce, jindy zvláštního — rituálního? — času), vztahy posvátného času a prostoru (do posvátného času lze někdy vstoupit jen z posvátného prostoru), o nichž knížka poskytuje, byť nesoustavně, celou řadu informací, by byly nosným tématem samostatné studie opět na disciplinárním pomezí.

Sledováním různých typů věčnosti ukazuje Smyčková souvislou řadu pěti textových typů, jejichž spojnicí je tematizace jiného času a vytržení do něho, a vedlejší spojnicí — často ovšem místem rozdílů — jiné dějové, narativní či funkční parametry. Jsou to textové typy, jež mnohdy mají parametry žánrů (některé z nich jsou přímo ekvivalentní s žánry, např. visio, dále jsou soustavně zmiňovány legendy, pohádky, kramářské písně, fantasy a sci-fi; problém je s exempli, jelikož exemplum není přesně vzato žánrový pojem, ale spíše jev kompoziční; snad bychom mohli pracovat s pojmem mirabilia).

Historický aspekt pojednávaných textů, resp. žánrů (data vznikání, zapsání, vzájemné vlivy) Smyčková samozřejmě eviduje, ale spíše v míře minimálně nutné. Oproti literárněhistorickému aspektu tak výrazně vyniká tematicko-kompoziční příbuznost textů/žánrů, vyvstávají vztahy mezi texty různého genetického typu (lidové, pololidové a autorské) a vzdálené časoprostorové proveniencie (exempla o mnichu a ptáčkovi, *Letopisy Narnie*, pověst o blanicích rytířích, letmo jsou zmíněna i vyprávění z *Koránu* atd.). To považujeme za důležité a nosné. Knížka tak ukazuje organičnost literární struktury v určitém jejím výseku, nosnost daného topoi (vytržení z času) stejně jako možnosti jeho modifikovatelnosti. Z genologického pohledu pak vyvstává ukázka žánrové krajiny: logického, tematického sepětí různých žánrů, jejich návaznosti i vzájemného pnutí. (Určitou genologickou platnost — ekvivalentní konceptu subžánru — mají i zmíněné podtypy Smyčkovou detekovaných textových typů, např. podtypy „Svatby v nebi“, „Hostina na oplátku“ a v Aarneho-Thompsonově-Utherově katalogu lidových látek registrovaný typ příběhu „Přítel v životě i ve smrti“.) Aplikujeme-li na knížku pojem žánrové krajiny, vyvstane model souvislé žánrové řady emanující z výchozího žánru založeného na existenci a tematizaci posvátného času a místa („příběhy o krátké věčnosti“). Takový model žánrového

systemu není ovšem neznámý: když se Vlastimil Zuska (v knize *Mimésis — fikce — distance*, 2002) pokoušel navrhnout jednotící kritérium pro celý genologický systém, stanovil jako možné žánrové kritérium *vzdálenost možného světa díla od světa aktuálního*. A přesně totéž v pojetí Kateřiny Smyčkové nacházíme: srov. její formulace světa kouzelných říší, kde hrdina vstupuje ne již do posvátného místa (ráje či naopak pekla), ale do rájů či pekel „sekundárních“ či „sekulárních“ (s. 64; Smyčková takové prostory považuje za lákavé pro pohádky, tj. za žánrově definiční znaky pohádek), a tyto prostory přímo chápe jako „slabý otisk posvátných světů“ (s. 65) — tedy právě jako projev slábnoucí emanace.

Z tohoto pohledu — systematicky genologického — je pak zejména záslužná tematizace fantasy a sci-fi. Nejen proto, že se vymyká stále ještě panujícím konvencím (kdy se mluví buď o „vážné“ literatuře, nebo o tzv. populární), ale proto, že ukazuje žánrovou krajinu jako propojení nejen žánrů, jejichž příbuznost je zjevná, ale všech žánrů: fantasy a sci-fi jsou žánry, o nichž bychom zde zmínku nečekali, jejich tematizace však není nahodilá ani náhodná. Zmínky o nich jsou v knize časté, tak jak jednotlivé typy příběhů tímto žánrovým směrem odkazují. Vystává navíc blízké příbuzenství: zmíněná Lewisova *Narnie* je podle Smyčkové natolik plná odkazů na starý časový režim (viz výše), že nelze mluvit o „moderní fantasy tvorbě v pravém slova smyslu“ (s. 111). Tento soud ale nemůže být čten tak, že *Narnie* nepatří do moderní fantasy a že její místo je kdesi v literárněhistorických archivech. *Letopisy Narnie* jsou bezesporu podstatnou a výraznou součástí moderní fantastiky. Jsou-li ale přitom zároveň jednou velkou aluzí na středověká exempla, na starý časový režim, na Augustinovo pojetí času — není to opět jen ukáзка organického propojení literární struktury?

Knihy Kateřiny Smyčkové je poutavé čtení o výrazném toposu a jeho historických a žánrových proměnách. K němu se pojí mnoho dalších informací, z nichž některých se dotkla i tato recenze, leccos ovšem zmíněno nebylo. Za jedno z nejpodstatnějších sdělení nakonec považuji právě to, jak ukázala na sourodost žánrové krajiny, můžeme-li tak literární strukturu chápat.

AD:

Kateřina Smyčková: *Krátká věčnost. Vytržení z času v narativních textech od středověku na práh moderní doby*. Ostravská univerzita, Ostrava — Dolní Břežany, Scriptorium 2022. 143 s.

